

POSUDKY A ZPRÁVY

Nad knihou o jazykové regulaci

Václav Cvrček: *Regulace jazyka a Koncept minimální intervence*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2008. 231 s.

Korpusový lingvista Václav Cvrček vydal na sklonku loňského roku monografii *Regulace jazyka a Koncept minimální intervence*. V oblasti teorie a praxe jazykové regulace jde o publikaci významnou, ba nepřehlédnutelnou. Vedle zásadní kritiky teorie jazykové kultury (dále TJK), tzn. přístupu, kterým se řídí česká jazykověregulační praxe v posledních více než sedmdesáti letech, totiž obsahuje dva momenty, které ji staví nad dosavadní texty podobného zaměření: jednak důkladně propracovaný návrh přístupu alternativního (konceptu minimální intervence, dále KMI) a jednak nástin obecné teorie jazykových regulací (teorie intervencí). KMI je přitom konzistentním návrhem změny celkového přístupu k jazykové regulaci, nikoli návrhem usilujícím o přehodnocení konkrétních jazykových prostředků; to je jedna z jeho silných stránek.

V úvodu knihy se nachází slovníček, ve kterém jsou vymezeny nejdůležitější termíny, s nimiž teorie intervencí nebo KMI pracují. Např. kodifikace je v Cvrčkově pojetí jakýkoli lingvistický výstup týkající se současného jazyka a přístupný veřejnosti. Preskriptivní je taková kodifikace, která má imperativní modalitu, a to i v případě, že jako taková není vnímána. Podobně se to má s kodifikací deskriptivní: ta má naopak modalitu indikativní, i když může být vnímána jako příkazující. Na základě úvodních definic by se tedy zdálo, že v současné české jazykověregulační situaci máme co do činění s kodifikací deskriptivní, byť mnohými uživateli vnímanou jako imperativ. Mimo úvodní slovníček však Václav Cvrček imperativní recepci kodifikačních příruček majících indikativní intenci považuje za významnou (s. 75n.) a na základě toho hodnotí českou jazykovou regulaci jako založenou na monopolní kodifikaci preskriptivní. Preskriptivismus je na jiném místě knihy (s. 69, 75) vymezen jako pocit oprávněnosti sankcionovat mluvčí za jazykové chování, které je uzuální i funkční, avšak není v souladu s normativem. Normativem však nejsou míněny jazykové ani komunikační normy, nýbrž kodifikace; chtělo by se mi tu napsat „jejich kodifikace“, ale Cvrček kodifikaci nevztahuje k normám, nýbrž rovnou k jazyku.

S rozlišením preskripce a deskripce je to opravdu těžké, neboť za imperativní modalitu, ba nepřipustný nátlak je pokládáno i doporučení (s. 69–70). Václav Cvrček přitom požaduje po autorech kodifikačních nemožné, totiž aby způsob recepce své kodifikace zajistili předem: teorie intervencí totiž ukládá jednotlivým konceptům jazykové regulace, aby otevřeně deklarovaly nejen míru intervenčnosti svého přístupu, nýbrž i sankce, kterými budou mluvčí za jazykové chování neodpovídající kodifikaci postihováni (s. 28). Kdyby autor přistoupil na to, že sankcionováno je komunikační chování, které je v rozporu s normou (a nikoli jen s kodifikací), snad by pochopil, že o sankcích věru nerozhodují autoři kodifikace, nýbrž ti uživatelé jazyka, kteří pocítují závaznost norem. S tím, že má sankce v komunikační praxi i svůj opak, tedy že existují také kladné reakce příjemců na vhodné komunikační chování, V. Cvrček nepočítá. Píše o tom I. Nebeská (1996b, s. 193): „Jestli-

že je kultivované vyjadřování jako součást kultivovaného chování očekáváno, mluvčí je pozitivně motivován k tomu, aby věnoval výběru jazykových prostředků větší úsilí. Za to se mu dostává od posluchačů příznivé odezvy: tím se zabezpečuje, že jeho chování je funkční, a posiluje se jeho motivace pro kultivované vyjadřování v následných komunikačních aktech.“

Zmiňovaný slovníček obsahuje i heslo „oficiálnost, formálnost“; obsahuje ho proto, aby bylo jasné, že teorie intervencí i KMI správně odmítají definovat oficiálnost nebo formálnost situace odkazem k jazykovým prostředkům v ní použitým. Těžko přijatelné je však to, že oba pojmy navzájem nerozlišují, přestože s nimi lingvistika pracuje v přesně stanovených odlišných významech (srov. Mareš, 2003). Zato ve slovníčku schází pojem přirozenost, který se mi jeví jako pro KMI centrální. Přirozenost je v KMI kvalitativně axiomaticky pozitivní a její opak – naučenost – stejně axiomaticky negativní. Píše-li V. Cvrček, že poptávka uživatelů jazyka po hodnocení jazykových prostředků jako kultivovaných a nekultivovaných není přirozená, ale naučená (s. 51), myslí to jako zdůvodnění toho, proč na ni nereagovat, a když označí deklarativní postoje mluvčích k jazyku za „pouze naučené“ (s. 157), je to pro něj důvod, proč se jimi nezabývat. Náзор, že školní výuka v oblasti jazyka kompetence žáků nikoli rozvíjí a rozšiřuje, nýbrž kazí, Cvrček sdílí s jinými kritiky současné podoby jazykové regulace (Čermák-Sgall-Vybíral, 2006).

V pojmosloví teorie intervencí a KMI není ujasněna ještě jedna podstatná oblast, totiž problematika jazyků a jejich variet. Na jedné straně je spisovná čeština prohlašována za nematerešský „jazyk“ (s. 105) a v Česku je sledována několik percepčně „celonárodních jazyků“ (s. 140), na straně druhé se normálně pracuje s pojmem útvarevé příslušnosti prostředku (v jádrovém textu KMI na s. 34) a na straně třetí se uvažuje o společném langue všech „češtin“ a jejich společném úzu (s. 107) a TJK je kritizována za to, že přijímá „nesamozřejmý předpoklad útvarevého chápání češtiny“ (s. 117) – skutečnost, že totéž činí i dlouholetí odpůrci TJK, např. P. Sgall, ovšem V. Cvrček obchází.

Velký prostor autor knihy věnoval důkladné kritice TJK; navázal v tom na monografie I. Nebeské (1996a) a Z. Starého (1995). Oprávněný je jeho odsudek tzv. nominalistického pojetí spisovnosti, které spočívá v tom, že jako spisovné je chápáno právě to, co je jakožto spisovné kodifikováno. Nominalistické výroky o spisovnosti jsou opravdu teoreticky nepřijatelné a TJK jako celek spíše poškozuje, neboť jejím kritikům dávají do rukou hůl, kterou je posléze bit celý koncept. Je rovněž pravda, že soustředění TJK na dichotomii spisovnosti a nespisovnosti je nejspíš přehnané a že jiné cesty ke kultivaci komunikace jsou využívány v nezaslouženě malé míře. Zapojení spisovné normy do kontextu norem komunikačních a norem sociálního chování, k němuž v pozdějších fázích došlo, však ukazují, že výlučného zahledění se do spisovnosti se TJK již zbavila. Nelze tak např. tvrdit, že norma je v TJK spjatá pouze se spisovností.

Václav Cvrček ve své monografii vyzývá k detailnějšímu popisu jazykových zvyklostí v konkrétních žánrech a textových typech různých stylů a funkcí, s čímž je třeba souhlasit. (V textech útočících na TJK je to postoj spíše neobvyklý.) Autor má zřejmě pravdu v tom, že zapojení pojmu spisovnost do úvah o regulaci jazyka před zjištěním a popisem zvyklostí jednotlivých žánrů (jejich norem) je nevhodné a situaci znepráhledňuje (s. 112). Avšak i kdyby k němu nebyvalo došlo, ony popisy by ukázaly, že normy mnoha typů komunikátů či mnoha komunikačních situací (zejména oficiálních veřejných) se shodují v míře tak veliké, že je vhodné pojmut je jako jedinou normu společnou; ostatně není divu, vždyť přílišné množství navzájem odlišných norem by bylo pro uživatele jazyka nevhodné. Jestli budeme uspořádanému souboru jazykových prostředků, jejichž

užívání je v takových situacích očekáváno, říkat „spisovná norma“, „kulturní varieta“, nebo „elaborovaný kód“, je nakonec druhotné. Důležité je, že v řečově funkčním spektru českého jazykového společenství (viz Kořenský, 1992) něco takového existuje, ba má významné místo. Existence takové kulturní variety je jazykovou univerzálií vyspělých společností, a že ji nelze systémovělingvisticky exaktně definovat, ona společenství neznepokojuje. V. Cvrček izolovaně probírá jedno potenciální kritérium spisovnosti po druhém (s. 86n.), aniž by zvažoval možnost, že jde o kategorii prototypovou, a všechna je zamítá, protože uplatněním žádného z nich nedostane množinu prvků shodnou se souborem prvků kodifikovaných. U kodifikace tak vlastně předpokládá vlastnost, již může stěží dosáhnout, totiž neomylnost.

Kodifikaci Václav Cvrček vytýká, že se soustřeďuje „pouze na jazykovou formu a obsahu či významu se větší pozornost nevěnuje“ (s. 97). Považuje totiž za paradoxní, že se kodifikace ve snaze ochránit vnímatele sdělení před přílišnou variabilitou zaměřuje na oblasti (pravopis, morfologie), v nichž je variabilita nejnižší. Podstatné však není to, že je tu nejnižší, nýbrž to, že je – např. ve srovnání s obsahem – nejméně potřebná. K diskreditaci jazykové regulace podle TJK má zřejmě sloužit i tvrzení, že každá nová kodifikace popírá tu předchozí (s. 119); ale nebylo by snad výstižnější říct „lehce pozměňuje“? Podobně se to má i s výtkou činěnou školní jazykové výuce: rázné „[...] škola namísto výchovy k myšlenkové kázni při formulování projevů sankcionuje studenty za jazykové chyby“ (s. 105) postaví školu jistě do horšího světla, než kdyby se srovnávalo srovnatelné, totiž k čemu škola místo výchovy k myšlenkové kázni vychovává nebo co má místo trestání jazykových chyb trestat. Nerozumím ani tomu, co je špatného na tom, že „funkční kritérium se nezdá být v souladu s kritériem noremnosti“ (s. 136); vždyť kdyby byla dvě kritéria vždy v souladu, šlo by patrně o kritérium jediné.

Z hlavních bodů kritiky TJK se mi zdá nejméně přesvědčivé označení stávajícího regulačního modelu jako kontrastivního. Znamená to, že se prý kodifikace zaměřuje na ty oblasti a jevy, v nichž se nejčastěji chybje. Neřekl bych, že tomu tak je: mluvnické v morfologických oddílech obsahují úplná paradigmatata centrálních flexivních typů a mimo ně popisují především nepravidelnosti, výjimky apod. Normativní slovník zahrnuje slova v normě kulturní variety nejfrekventovanější a frekvencí chyb se při výběru slov neřídí. Zbývá příručka pravopisu: o ní lze skutečně říct, že do slovníkové části vybírá slova podle pravopisné obtížnosti, tedy „potenciální chybovosti“. Jenže pravopis není jazyk; a to by měl Cvrček jako stoupenec Saussurův vědět. V pravopise tak neplatí, že produktoři textů chybují především v jevech, které nemají oporu v jejich přirozeném úzu – vždyť pravopis se neosvojuje, nýbrž učí. V pravopise je kodifikace opravdu normotvorná, ale právě proto, že je pravopis vnější, umělou soustavou, nelze zde kodifikaci vinit ze znásilňování přirozeného jazykového chování. Cvrček přitom kontrastivnost kodifikace dokládá *především* příklady týkajícími se pravopisu, dokonce přitom opakovaně cituje autorky neoficiální pravopisné příručky; nechci mu upírat právo polemizovat, s kým se mu zachce, ale tolik je jisto, že nikdo z předních představitelů TJK se nejmenuje Hartmannová.

V souvislosti s kontrastivností V. Cvrček píše, že česká lingvistika při přijímání nových jevů do kodifikace neřeší problém, jak odlišit chybu od vývojové tendence. K tomu ale přece slouží notorická Danešova (1979) trojice kritérií. Problém kontrastivnosti je simplifikován tzv. paradoxem nejednoznačnosti: někdy se málo frekventovaná varianta kodifikuje, aby se posílila její pozice ve vztahu k variantě jiné, jindy se z kodifikace vyčlení právě s poukazem na její malou frekvenci. Tak

to ale nechodí a popsat to tak může jen ten, kdo pracuje pouze s hodnocením podle frekvence a odmítá vidět charakteristiky jiné, např. diachronní: vypouštění archaismů z kodifikace je motivováno pozorováním ztráty jejich noremnosti, nikoli k minulosti slepým zjištěním jejich nízké frekvence.

Od svých myšlenkových spřízněnců Cvrček místy nekriticky přejímá neobhajitelná tvrzení, např. že „spisovná čeština nemá jiný zdroj, z kterého by se obohacovala, než běžně mluvený jazyk, který je na většině území shodný s obecnou češtinou“ (s. 137). Jeho kritika TJK se se svými předchůdkyněmi (např. Čermák-Sgall-Vybíral, 2006) shoduje i v domnělém odkrývání podvědomí jazykovědců (s. 71, 77, 104). Protože mě autor mezi představitele TJK řadí, můžu říct za sebe, že stanovování pravopisné (ne jazykové) normy předpisem pokládám za správné zcela vědomě a že si stojím i za názorem, že se lingvisté mají snažit jazykovou realitu ovlivňovat.

Těžko v recenzi Cvrčkovy knihy neuvést, že se v pasážích věnovaných kritice TJK a diskusím o jazykové regulaci místy uchyluje k argumentačním postupům ne zcela čistým. Týká se to v největší míře kapitoly 2.4, v níž jsou reakce na kritiku TJK tu označeny jako „hystericky vyhocené“ (s. 63), tu bagatelizovány nepravdivým tvrzením, že k obsahu kritik se „převážně nevyjadřují“ (s. 64). Mezi použité argumentační figury patří např. ocitovat z reakce na kritiku jedno hodnotící adjektivum a vztáhnout ho ke zcela jiným tvrzením, než kterých se ve skutečnosti týkalo (pochopitelně k tvrzením spíše neškodným, viz s. 65). Polemickou reakci na konkrétní článek kritický vůči TJK, v níž ve skutečnosti stojí „Návrh vychází z extrémních představ [...]“, Cvrček „parafrázuje“ takto: „[...] kteří kritizují od 60. let TJK v podstatě z pozic funkční a strukturální lingvistiky, jsou označováni za extremisty“ (s. 65). Na s. 76 ve větě, kterou sám označí jako parafrázi zdroje, s nímž polemizuje, „přeloží“ původní formulaci „mluvnice podává informaci“ na „doporučení (příkazy) této mluvnice“. Takovéto způsoby, jimiž je možno obvinít v zásadě kohokoli z čehokoli, autorově argumentaci příliš nepomáhají; leda snad u čtenářů s problematikou neobeznámených.

Cvrčkova teorie intervencí je od samého počátku, už od úvodní definice pojmů, založena na určité nesamozřejmé představě jazykového vývoje. Jejím ideálem je jazykový vývoj přirozený, tj. nenarušovaný intervencemi. Intervence přitom zahrnují jak výrazné zásahy institucionální (jazykovou kodifikaci a školní jazykové vyučování v jakékoli podobě), tak i slabší zásahy individuální: opravu jazykové inovace mluvčího vnímatelem, dokonce i autocenzuru a sebeopravu. Mluvčí, který opraví – tj. např. zpřesní – své vlastní vyjádření, tak zasahuje do přirozeného jazykového vývoje. To je pojetí hrubě a neopodstatněně jednostranné: akty změnu způsobující a akty změně bránící by z hlediska intervenční teorie měly být chápány rovnocenně. Václav Cvrček svou představu jazykového vývoje (není zcela jasné, zda jde o vývoj pouze langue, nebo i jeho užívání) ilustruje metaforou Brownova pohybu. Ta představuje jazyk jako těleso, které se imanentně pohybuje, aniž by říkala, proč, jak a kam se pohybuje ani zda jde o pohyb jedním směrem. Při tomto pohybu do jazyka v různých směrech a různou silou narážejí intervence; negativní reakce na inovaci, včetně např. nepoužívání progresivního prostředku, je chápána jako odporový protipohyb. Metafora je postavena na předpokladu, že každá inovace je progresivní a že každý vývoj vede odněkud někam; to je předpoklad sice rozšířený, avšak neoprávněný – srov. Šimandl (2006) a přímo ve vztahu k diskusím o jazykové regulaci též Kořenský (2005).

V části věnované teorii intervencí věnuje Václav Cvrček pozornost i teorii jazykového managementu; odmítá ji jakožto metateorii proto, že „inkorporuje intervenčnost jako inherentní postoj k jazyku“ (s. 31). Jenže neintervenovat individuálně a v žádném směru může jen jedinec komunikač-

ně naprosto apatický. A pokud jde o směr takových intervencí, pak proti tvrzením typu „Hodně jazykových inovací je [...] staršími mluvčími hodnoceno nikoli jako přirozený vývoj, ale absurdně jako nedbalost či ‚chyba‘“ (s. 120) nabízím stejně předsudečné „Hodně jazykových setrvávání je mladšími mluvčími hodnoceno nikoli jako přirozená stabilita, ale absurdně jako přehnaná péče či ‚vopruz‘“ – rozdíl bude jen v tom, čemu (zda změně, nebo setrvání) dáme kladné znaménko.

Regulační metateorie představená v recenzované knize odmítá používat axiologicky založená hodnocení (ovšem s výjimkou pojmu přirozenosti, který tu má konotace veskrze kladné), čímž místy sklouzává do nebezpečné blízkosti nihilismu. Příkladem může být tvrzení, že jazyk vyvíjející se přirozeně, tj. bez institucionálních intervencí, nemůže upadat ani se rozvíjet k vyššímu stupni. Jistěže může: děje se tak v souvislosti s vývojem společnosti, která jej užívá (srov. Kořenský, 1997). Stejně tak není pravda, že s výjimkou terminologie se vývoj jazyka nikdy neuskutečňuje za zvýšeného úsilí mluvčích, jak Cvrček opakovaně uvádí: propracovával snad takový Štítný syntaktickou výstavbu české věty nedbale či z pohodlnosti? A do třetice mi není jasné, na čem se zakládá autorovo přesvědčení, že současná čeština symbolické funkce „spíše ztrácí“ (s. 134), což podle něj znamená, že s nimi v KMI není třeba počítat.

Kodifikace podle KMI se mají zaměřovat spíše na zvukovou formu komunikace. Její preference vychází jednak z přesvědčení, že současná kodifikace upřednostňuje naopak jazyk komunikace písemné, jednak z toho, že mluvení je geneticky primární, a tedy „přirozenější“ než psaní. (Nestrannost jazykové regulace v duchu KMI tím ovšem bere zaspě.) Na s. 164 se ve sporech o kodifikaci nepřipouští argumentace odvolávající se na tradici, a hned na s. 165 se zatíženost tradicí používá jako argument proti kodifikační preferenci psaného jazyka. Dichotomii psanost/mluvenost Cvrček považuje za základní v české jazykové situaci, a dokonce tvrdí, že existují obecné standardy mluveného a psaného projevu. To vše v údobí, kdy se mj. i vlivem nových komunikačních prostředků hranice mezi prototypickým mluvením a psaním stírají mnohdy až k úplné nezřetelnosti.

Minimální intervence je podle KMI lékem, který má přiblížit vývoj češtiny ideálnímu stavu přirozenosti, tj. vrátit mu charakter, jehož pozbyl s počátkem institucionálních intervencí. O tomto počátku se v knize nepíše; působení TJK je dáváno do souvislosti pouze s předchozím konceptem puristickým, jako kdyby před brusičským hnutím druhé půle 19. století žádné regulace nebylo. Jenže regulace jazyka i pravopisu je v našem prostředí přítomna od dob, do nichž oko jazykové historie dohlédne: „Už tisíc let se totiž pravopis v této zemi *reguluje* – od Konstantina a Metoděje přes anonymní tvůrce staročeských spřežkových soustav, traktát připisovaný Husovi, náměšťskou gramatiku z r. 1533 a gramatiku Jana Blahoslava, barokní jazykovědce a autory pravopisných příruček [...]“ (Stich, 2004, s. 54–55). Cílem konceptu minimální intervence je přiblížit jazykovou situaci „stavu, ve kterém existuje spontánně ustavený řád jazykových a komunikačních zvyklostí, který si mluvčí osvojují se získáváním mateřského jazyka“ (s. 36). Osobně se domnívám, že situace, v níž ve společnosti reálně fungují zvyklosti (normy) ustavené i na jiných základech než spontánně, je nezvratná, ať už si o ní myslíme cokoli (a v Cvrčkově postoji ke způsobu ustavení řádu v jazyce spočívá největší étos jeho konceptu). Zcela spontánně, bez kontaminace jinými vlivy, se normy, zvyklosti i řád tam, kde je přítomna tisíciletá kulturní a jazykověregulační tradice, ustavit nemohou.

Pokus uměle zavést spontánně ustavený řád předpokládá oslabení intenzity současného působení kodifikace. Toho je podle KMI třeba dosáhnout pluralitou konkurujících si deskriptivních kodifikací, které by měly stejnou prestiž jako ta stávající (s. 37–38). Není mi úplně jasné, kdo podle

V. Cvrčka přiděluje prestiž, přesněji řečeno jak by chtěl dosáhnout toho, aby měly nové kodifikace prestiž stejnou jako ta stará: svěřil by to v duchu svého liberálního přesvědčení do rukou uživatelům? Pluralita sama pak nejspíš k předpokládané orientaci mezi paralelními popisy (s. 128, 165) nepovede; povede k tomu, že mnohý uživatel jazyka začne poměřovat veškerou jazykovou praxi první kodifikací, která mu přijde pod ruku. Otázkou, kdo bude konkurující si kodifikace vytvářet, nechává Cvrček na nakladatelích: „[...] ti, pokud budou mít o takovýto druh publikací zájem, si odborníky jistě najdou a potřebný výzkum zaplatí“ (s. 166). Důslednost Cvrčkova liberalismu je hodna úcty (to prosím není žádná ironie), ale jeho koncept žije ve vzduchoprázdnu a počítá s určitým chováním určitých subjektů, které nenastane. Nakladatel, který by se rozhodl vydat kodifikaci – s vědomím, že jde jen o jednu z mnoha – nebude platit žádný výzkum a jako autora si nevybere zodpovědně pracujícího lingvistu, nýbrž někoho levného; výsledkem bude pluralita bezcenných amatérských popisů. V. Cvrčkovi dlužno přiznat, že pokud jde o adresáty kodifikací, jejich různé možné reakce zvažuje, a to včetně možnosti, že uživatelé jazyka jeho koncept nepřijmou. „Pokud situace zůstane nezměněná, bude to mít několik důsledků. Pro běžného uživatele jazyka je to pravděpodobně varianta nejméně přijatelná“ (s. 177). Za toto tvrzení jsem Cvrčkovi vděčen, třebaže jeho koncept se přání a požadavků uživatelů jazyka nedovolává, naopak takovou praxi kritizuje. Tvrzením totiž poněkud zmírňuje své předchozí teze o diskvalifikování a sankcionování mluvčích a o opakovaném pracovním přeučování jakožto nevýhodách současného jazykověregulačního konceptu. Zdá se, že uživatelé, je-li pro ně status quo přijatelnější než model alternativní, je jako přílišné nevýhody nepocítují.

Václav Cvrček – a to je významný přínos jeho knihy – správně odděluje obecnou teorii jazykové regulace a konkrétní koncept, jímž se regulace řídí. Zatímco teorie by měla podléhat vědecké metodologii, koncept má axiologickou povahu, je zaujetím postoje. I koncept však, říká nastíněná metateorie, může splňovat, nebo nespĺňovat obecné vědeckometodologické nároky, což vposledku umožňuje označit ho za vědecký, nebo nevědecký. Pokud jsou např. axiologické nejen premisy, na nichž je koncept založen, nýbrž i autorita, o niž se opírá hodnocení jazykových prostředků, nebo „nálepky“, které se oněm prostředkům dávají, neměl by se takový koncept vydávat za vědeckou činnost a regulace by mohla být svěřena nelingvistům. Lingvista by se podle V. Cvrčka vlastně na regulaci neměl podílet pokud možno vůbec: na s. 43–44 autor vyjadřuje přesvědčení, že lingvista smí poradit či doporučit nějaký jazykový jev nebo nějaké komunikační chování jedině konkrétnímu uživateli jazyka, byl-li jím o to požádán – jinak bude jeho zásah jakožto nadindividuální institucionální intervence nelegitimní. Podle KMI nemá být lingvistika nejen rozhodujícím, ale *žádným* hráčem na poli intervencí: uživatelé jazyka by mohli usoudit, že lingvista se v jazyce orientuje lépe než oni sami, a nedejbože se jeho doporučením řídit, místo aby se spolehli na vlastní spontánně osvojené komunikační zvyklosti. Lingvista, který by chtěl Cvrčkovi vyhovět, nesmí ani kritizovat konkrétní komunikáty (s. 66, 102). To vše má opravdu znamenat, že do jazyka a jeho užívání může mluvit každý, jen ne ten, kdo mu nejlépe rozumí. Intuice jazykovědců totiž „není nezkrslá, je sasažena jejich erudicí“ (s. 162): odborná erudice je tedy v regulaci jazyka podle KMI nežádoucí. Ostatně podobně autor vidí i samu existenci jazykovědy: ideálem KMI je nulová intervence do jazyka a jeho vývoje, avšak ta není slučitelná s existencí jazykovědy (s. 123); to znamená, že existence jazykovědy znemožňuje dosažení ideálu. Zkusím tak autorovi položit z pozic jeho konceptu otázku: proč složitě budovat systém pluralitních kodifikací a muset se přitom spoléhat

na součinnost jazykovědců, školy, nakladatelů i uživatelů jazyka, když tím může být nakonec dosaženo pouze stavu blížícího se stavu ideálnímu – nebylo by ideálům KMI bližší a současně jednodušší prostě zrušit jazykovědu?

Václav Cvrček má pravdu, když tvrdí, že i jazykovědec intervenující do jazyka je zastáncem postoje a že tento postoj do svých intervencí promítá. (Ostatně není to tvrzení nové, srov. např. Kraus, 1998, a Čmejková, 2005.) Myslím si, že se za to jazykovědec nemusí stydět; že může otevřeně přiznat, že o řadě věcí rozhoduje podle své hodnotové hierarchie, a ne jaksi objektivně vědecky. Jazykověregulační činnost podle mého názoru není činností vědeckou, nýbrž vědecky podloženou – její vlastní podstata je však společenská, kulturní. Společnost, reprezentovaná státem (např. prostřednictvím MŠMT), ji do rukou lingvistů svěřuje proto, že jazyku rozumějí; ona v tom totiž na rozdíl od KMI vidí jejich přednost. Stejně koneckonců postupuje i v jiných oblastech regulace: pověřuje jejím prováděním odborníky.

Co když jazykovědec začne dejme tomu registrovat, že vývoj jazyka je divergentní? Má ho metodologicky čistě pozorovat a popisovat, jak ho k tomu vede KMI, nebo má zaujmout postoj občanský a na divergentní tendence upozorňovat jako na společenskou hrozbu? Má-li Václav Cvrček pravdu v tom, že každá regulace jazyka někoho znevýhodňuje (píše o tom na s. 141 v souvislosti s kritériem celonárodnosti), pak není nic ostudného rozhodnout axiologicky, která menšina bude tou poškozenou: podle TJK to jsou neofilové a uživatelé nekultivovaní, podle KMI to budou Moravané. Čistě vědecky legitimní je jistě obojí.

KMI metodologickou čistotu absolutizuje, dává jí přednost i před úplností a hloubkou popisu. V tom podle mého soudu spočívá jeho hlavní neduh, jenž má mnoho podob: jeho jméno je scientismus.

Projevuje se např. požadavkem, aby lingvistika pozorováním a popisem neměnila pozorovaný předmět, tedy jazyk. I podle samotného V. Cvrčka je to přitom „princip známý především z přírodních věd“ (s. 57). Ve vědách humanitních je vliv výsledků pozorování na pozorovaný předmět naprosto legitimní a o práci kulturotvorné to platí dvojnásob: jazyková regulace si ovlivňování komunikační praxe přímo klade za cíl.

KMI požaduje hodnotit při kodifikaci jazykové prostředky výhradně podle kritérií objektivně měřitelných, tedy nikoli podle takových, která jsou důležitá pro uživatele jazyka. KMI explicitně prohlašuje za nepřijatelnou řadu kritérií, jimiž se uživatelé reálně řídí, a které je tedy nutno do deskripce zařadit, má-li být věrná. Jako nekonzistentní v synchronní deskripci odmítá hodnocení jazykového jevu jako zastaralého nebo zastarávajícího: lingvista nesmí při deskripci zohledňovat poznatky o vývoji jazyka, musí si vystačit s frekvenčním popisem; co na tom, že by se třeba některý uživatel chtěl zastarávajícím prostředkům vyhnout? Deskriptivním kodifikacím KMI dále přikazuje jedinou přípustnou metodu, totiž korpusovou. Co z korpusu nelze vyčíst, podle KMI neexistuje. Vedle frekvence jevu a jeho mluvenosti/psanosti, snadno z korpusu zjistitelných, už KMI nezná nic než kodifikátorovu libovůli, resp. „arbitrární nejazyková kritéria“ (s. 49).

KMI vychází mj. ze Saussura a pojem arbitrárnosti a konvenčnosti aplikuje i na vztah jazykového prostředku a jeho slohových vlastností (s. 49). Podle KMI jazykový prostředek nabývá určitých vlastností užíváním v určitých kontextech a situacích; no ale v těch a ne jiných kontextech a situacích se užívá právě proto, že má určité vlastnosti: vždyť to, že kondenzovaná větná stavba je typická pro odborný styl, není dáno tím, že se to tak prostě ustálilo, nýbrž tím, že kondenzace

usnadňuje naplňování funkce odborných komunikátů. Jiný příklad: to, že při pečlivé výslovnosti oficiálních projevů některé souhláskové skupiny zachováváme, kdežto při nepečlivé výslovnosti v běžné konverzaci zjednodušíme, a ne naopak, je snad náhoda? KMI si zde zakazuje vidět zjevné příčinné souvislosti. A protože úkolem jazykovědy podle KMI je odhalovat a studovat ony arbitrární vlastnosti, je jazykovědě předepisováno zůstávat u deskriptce povrchu, kde je schopna jít do hloubky.

Na s. 80 V. Cvrček uznává, že ač pojem kultivovanosti nebyl nikdy uspokojivě definován, „v nesporných případech jsme intuitivně schopni odlišit kultivované chování od nekultivovaného“. A o to právě jde: že takové hodnocení, třebaže není založeno na objektivně definovaných kritériích, běžně provádíme a že se v něm v nezanedbatelné míře shodujeme. Nevědecké pak není s takovými to neostře nebo nejednotně vymezenými pojmy pracovat, nýbrž naopak vylučovat je z popisu reality a z uvažování o ní. Přesvědčení, že co neumím exaktně definovat, nemůže reálně působit, je typickým znakem scientismu.

Dalším podobným případem je vztah KMI k pojmu normy. KMI ve své povrchnosti, vydávané za přednost, tento pojem nepotřebuje a vlastnosti normy přisuzuje zčásti úzu, zčásti kodifikaci. Může pak prohlašovat takové věci, jako že k diskvalifikaci projevů dnes dochází na základě toho, že se odchylují od kodifikace (ve skutečnosti od normy), že v oficiální komunikaci je upřednostňován kodifikovaný jazyk (ve skutečnosti normované jazykové chování) nebo že kodifikace je selekce z reálně existujících prvků (ve skutečnosti si z existujících prvků vybírá norma, poněvadž noremní jazyk nemůže být všechno, a kodifikace se to jen pokouší zaznamenat). Když autor zjistí v korpusu, že jen 0,4 % tokenů a 1,3 % typů tvrdých adjektiv se tvarově odlišuje od tvarů kodifikovaných, není mu to důkazem síly příslušné normy, nýbrž dokladem tuhosti korektorské kontroly, ačkoli podobu textů před korekturou neměl k dispozici (s. 182).

Když už V. Cvrček o normě uvažuje, často v ní vidí něco jiného, než čím je, a nezvykle chápe i vztah normy a kodifikace. Na s. 119 se upřímně diví, že inovovaná kodifikace zahrnuje noremní jevy, a připadá mu to dokonce paradoxní. Místo aby díky tomuto příkladu uznal, že i norma, která byla kodifikována, se může vyvíjet a že se kodifikace snaží tento vývoj sledovat, vyvozuje z něj, že vývoj se děje porušováním kodifikace. Takto může uvažovat jen proto, že je zaslepen předsudkem o odvozenosti normy z kodifikace. Stejný pramen má i autorovo přesvědčení, že v současné češtině nenajdeme příklad jevu, který by byl kodifikován, avšak nebyl by noremní (s. 116): takových prostředků je ve skutečnosti mnoho, neboť i kodifikace normy se občas mylí; na jeden takový sám autor dokonce zaměřil korpusový výzkum: jde o genitivní tvar *čtyřech*.

Proti normě odvozené z kodifikace klade autor normu jinou (a tvrdí o ní na s. 148 bez jakéhokoliv podkladu, že si ji osvojí všichni čeští mluvčí), totiž normu elegantně definovanou jako redukcí úzu na základě frekvence, vztáženou k typu situace nebo funkce (s. 108). Normy, které reálně působí, ty, kterými se uživatelé jazyka při své komunikaci řídí, však takové definici neodpovídají; v nich vstupují do hry i jiné faktory, jakkoli se tím smysluplné vymezení normy ztěžuje a metodologicky „špiní“. V této souvislosti je ilustrativní způsob, jakým se V. Cvrček vypořádává s mou kritikou jazykové praxe veřejnoprávních médií, založenou na anketním výzkumu (Adam, 2007).

Mých sedmdesát respondentů mj. drtivě preferovalo ve veřejnoprávním zpravodajství výraz *také* před variantou *taky*. Cvrček se podívá do korpusů; nejprve zjistí, že v korpusu psaného jazyka má v publicistice varianta *taky* relativní frekvenci menší než 10 % a *také* větší než 90 %.

To však označí za nedůležité, protože rozhlasové a televizní zpravodajství je přece mluvené. V korpusech mluveného jazyka pak spočítá, že více než 90 % je pro změnu zastoupena varianta *taky*, a vyvodí z toho závěr, že budeme-li se řídit názory mluvčích vyjádřenými v anketách, riskujeme kodifikaci tvarů, které jsou ve výrazné menšině. Za jedinou závažnou charakteristiku totiž vedle frekvence považuje psanost/mluvenost, protože je stanovitelná objektivně. Z mé ankety přitom vyplývá jasně, že povědomí respondentů o vhodnosti té které varianty se faktorem psanosti/mluvenosti neřídí, nýbrž že za podstatné pro žánr veřejnoprávního televizního a rozhlasového zpravodajství respondenti považují faktory jiné, např. oficiálnost, formálnost nebo kultivovanost. KMI se ve své metodologické sterilitě nestará o to, čím jazykovou praxi poměňují uživatelé jazyka, nýbrž vnucuje jim svá „objektivní“ kritéria. S V. Cvrčkem se shodneme na tom, že „je otázka, co mluvčí od kodifikace očekávají, zda informace o tom, co si jejich ‚spolomluvčí‘ myslí o různých prostředcích, nebo to, jak se skutečně mluví“ (s. 154) – jenže na ni rozdílně odpovíme. Souhlasím s V. Cvrčkem i v tom, že anketami projevované postoje jsou prostředkem retardace vývoje (s. 156), ale na rozdíl od něj mám za to, že retardace vývoje jazyka je průvodním znakem vyspělosti jazykového společenství, neboť ji způsobuje každé kulturní povznesení, počínaje zavedením písma a zdaleka nekonče rozšířením knihtisku.

A konečně souhlasím i s tím, že norma odvozená od postojů zjištěných anketami se jeví jako veřejné jazykové mínění, zatímco norma založená na úzu jako skutečné preference mluvčích (s. 155); veřejné jazykové mínění má totiž proti skutečným preferencím *mluvčích* tu výhodu, že není omezeno jen na jednu ze dvou stran komunikačního procesu. A tím se dostávám k další slabině nejen KMI, nýbrž i obecné teorie intervencí: k jednostranné preferenci produktorů před recipienty.

Václav Cvrček ve své knize připomíná tvrzení J. Homoláče, že o noremnosti jazykového prostředku nerozhoduje častost výskytu, ale nulová reakce příjemce, i komplexní definici normy od V. Dovalila, v níž se o normě mj. uvádí, že funguje jako regulativ jazykových očekávání a jednání. Vzápětí Cvrček pokračuje takto: „Z předložených definic normy vyplývá, že norma je založená na reflexi jevů, tedy na postojích mluvčích k jazykovým prostředkům. Postoje mohou být ovšem dvojí: 1) deklarativní a 2) reálné. Deklarativními postoji rozumíme ty, které jsou předmětem dotazníkového šetření na přímou evaluaci konkrétních jazykových prostředků, tedy to, jak by se podle vyjádření mluvčích mělo mluvit; zatímco reálnými postoji označujeme to, jak se skutečně mluví, tedy odraz postojů tak, jak se projevuje v řečové praxi, v úzu“ (s. 146). Na této pasáži je pozoruhodné, jak se v ní z předložených definic normy nenápadně vytratili vnímatelé komunikátu a jak byli nahrazeni mluvčími. Touto záměnou jsou znehodnoceny veškeré následující úvahy o normě, neboť uvažovat o ní se zřetelem pouze k produkční straně komunikace nemá žádný smysl. Připomínám zde, jak už jsem to učinil opakovaně jinde, že vnímatelů komunikátu je zpravidla víc, někdy i mnohonásobně víc než produktorů; a nevím, proč by jim mělo být upíráno právo na reálný postoj. Deklarativním postojům vnímatelů, které např. zkoumala moje anketa, na opačné straně komunikačního procesu odpovídají deklarativní postoje mluvčích – ty lze ovšem dotazníkovou metodou zjišťovat rovněž, např. otázkami typu „Který z následujících jazykových prostředků byste použili v situaci...?“ Stejně tak odpovídají reálným postojům mluvčích, projevujícím se v úzu, reálné postoje vnímatelů, projevující se jejich autentickými reakcemi na jazykové chování mluvčích; jistěže nemusí jít jen o reakce projevované navenek, nýbrž třeba jen o pocit nepatřičnosti užitého prostředku. Tyto reálné postoje vnímatelů jsou ovšem jen obtížně přístupny přímému výzkumu.

Pokud jde o zmíněné veřejnoprávní televizní a rozhlasové zpravodajství, dává KMI – preferenci nezávažných slohotvorných faktorů, absolutizaci reálných postojů produktorů a ignorováním jakýchkoli postojů vnímatelů – hrstce produktorů tohoto žánru do rukou teoretické opodstatnění praxe, v níž veřejnosti vnucují prostředky, které pocituje jako pro daný žánr nevhodné, a vpsledku vede v rámci daného žánru k jazykové hegemonii mocí obdařených produktorů a znevýhodněnou menšinou činí exponenciální většinu vnímatelů.

Absolutizace úzu, jež je jedním z pilířů KMI, je mj. založena na dogmatu, že „co je používáno, je používáno proto, že je to účelné“ (s. 149). Ano, ale jde o to, pro koho: co je účelné pro mluvčího, může být (a nezdíka bývá) neúčelné, ba i matoucí z hlediska vnímatele. Na jiném místě knihy si je autor možného nesouladu mluvčího a vnímatele vědom – a stojí plně na straně mluvčího: jeden z ústředních pojmů, pojem sankce, je hned v úvodu definován jako odmítavá reakce příjemce na použité prostředky, která může narušit komunikaci (s. 12). Není to (přínejmenším někdy, spíše však většinou) tak, že komunikaci narušil nevhodně zvoleným prostředkem mluvčí? Je mluvčí skutečně vždy v právu a zodpovídá vždy za komunikační nesoulad příjemce? Nabízím k úvaze – jako krajní příklad – sankci udělenou vnímatelem mluvčímu za vulgární urážky třetí osoby.

Na rozdíl od úvah o postojích a normě, kde zřetel k percepční straně komunikace citelně schází, je v místech věnovaných otázce celonárodnosti jazykových prostředků rozlišení obou stran zabudováno. Autorovi to umožňuje provést výpad proti stávající kodifikaci (kritikou skutečnosti, že kodifikace spisovné normy zahrnuje i moravské varianty typu *stolař*, ačkoli se o spisovném jazyce tvrdí, že je celonárodní) a zároveň argumentovat ve prospěch celonárodně rozšířených prvků obecné češtiny (tvrzením, že vedle spisovného jazyka je i obecná čeština – z hlediska percepce – celonárodní, protože „je na celém území bez větších problémů srozumitelná“, s. 140). První bod je neplatný, neboť vedle regionálních variant moravských má spisovná norma i regionální varianty české, a to tam, kde celonárodní prostředek neexistuje. *Truhlář* i *stolař* jsou na tom z hlediska celonárodnosti stejně; budeme-li se tu důsledně (a metodologicky čistě) držet celonárodnosti jako nutného kritéria spisovnosti, ztratíme možnost danou profesí pojmenovat. Druhý bod je neplatný rovněž: percepční celonárodnost totiž neznamená pouhou srozumitelnost, nýbrž *přijatelnost* příslušných prostředků vnímateli ze všech částí území. Prohlásit za celouzemní to, co řekneme třetina území odmítá, by bylo cynické.

Příkrost námitek této recenze vůči mnoha tvrzením posuzované knihy by neměla čtenáře recenze vést k závěru, že jde o publikaci, která si nezasluhuje být čtena. Naopak: každému jazykovědnému bohemistovi by mohla posloužit k tomu, aby si ujasnil, kde stojí, kterých tradičních stanovisek se může vzdát, a z čeho naopak ustoupit nesmí. A to není málo.¹

LITERATURA

ADAM, R. (2007): „Senátorka umřela.“ K jazykové kultuře veřejnoprávního televizního a rozhlasového zpravodajství. In: V. Lábus – K. Váňová (eds.), *Eurolingua & Eurolitteraria 2006*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, s. 108–115.

¹ Text vznikl v rámci výzkumného záměru MSM 0021620825 *Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor*.

- ČERMÁK, F. – SGALL, P. – VYBÍRAL, P. (2006): K diskusi o standardní a „spisovné“ češtině. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 267–282.
- ČMEJRKOVÁ, S. (2005): Nechte jazyk svému osudu. In: S. Čmejrková – I. Svobodová (eds.), *Oratio et ratio*. Praha: ÚJČ AV ČR, s. 79–85.
- DANEŠ, F. (1979): Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 79–91.
- KOŘENSKÝ, J. (1992): *Komunikace a čeština*. Jinočany: H & H.
- KOŘENSKÝ, J. (1997): O hodnotách pražského funkcionalismu, jazykové kultury a o češtině včera i dnes nekonvenčně. *Slovo a slovesnost*, 58, s. 35–42.
- KOŘENSKÝ, J. (2005): K článku Od školské spisovnosti ke standardní češtině: reakce na výzvu k diskusi. *Slovo a slovesnost*, 66, s. 270–277.
- KRAUS, J. (1998): K problematice jazykového purismu. In: P. Karlík – M. Krčmová (eds.), *Jazyk a kultura vyjadřování*. Brno: Masarykova univerzita, s. 91–95.
- MAREŠ, P. (2003): Spisovnost a nespisovnost, formálnost a neformálnost. In: *Přednášky z XLVI. běhu LŠSS*. Praha: FF UK, s. 99–108.
- NEBESKÁ, I. (1996a): *Jazyk – norma – spisovnost*. Praha: Karolinum.
- NEBESKÁ, I. (1996b): Funkčnost jazyka a funkčnost komunikace. In: I. Nebeská – A. Macurová (eds.), *Jazyk a jeho užívání*. Praha: FF UK, s. 187–194.
- STARÝ, Z. (1995): *Ve jménu funkce a intervence*. Praha: Karolinum.
- STICH, A. (2004): *Jazykověda – věc veřejná*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- ŠIMANDL, J. (2006): Zůstane z gramatiky kámen na kameni? Dnešní stav skloňování substantiv takzvaných typů kámen a břímě. In: F. Štícha (ed.), *Možnosti a meze české gramatiky*. Praha: Academia, s. 39–87.

Robert Adam

Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK

nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1

Robert.Adam@ff.cuni.cz

Kapesní průvodce pro zlé časy

Jan Chromý – Eva Lehečková (eds.): *Rozhovory s českými lingvisty I*. Praha: Dauphin, 2007. 380 s.

Už je to téměř dvacet let, co Jiří Černý a Jiří Nekvapil začali svou zprávu o mezinárodním projektu Dějiny teorii jazyka (Černý-Nekvapil, 1991) slovy: „Zatímco v Československu máme velké dluhy v lingvistické historiografii samé, ve vyspělých západních jazykovědách se už pěstuje lingvistická metahistoriografie – problémem a předmětem analýzy se stává už to, jak psát o dějinách, resp. dějiny výzkumu jazyka.“ A uzavřeli ji konstatováním, že „československé lingvistice sborník (a vůbec celá plánovaná série) připomíná, co všechno je ještě u nás třeba na poli lingvistické historiografie udělat. Nejde jen o to, že dosud nemáme knižně vydané obecné dějiny lingvistiky [...]“.